

Iwona Wrześniewska-Wal

Szkoła Zdrowia Publicznego Centrum Medyczne Kształcenia Podyplomowego

ORCID: 0000-0002-8892-5985

**OCHRONA I RESPEKTOWANIE PRAW OSÓB
Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ
JAKO WYRAZ POSZANOWANIA ICH GODNOŚCI.
UBEZWŁASNOWOLNIENIE – ZAGADNIENIA WYBRANE****Wprowadzenie**

Każdy stan, który określamy chorobą, może niezależnie od przyczyny zakończyć się pełnym wyleczeniem lub spowodować krótkotrwałe lub długotrwałe skutki w postaci upośledzenia fizycznego lub psychicznego¹. Stąd nowoczesne myślenie o niepełnosprawności charakteryzuje się przekonaniem, że niepełnosprawność to kontinuum: każdy z nas był, jest lub będzie w swoim życiu niepełnosprawny². Niepełnosprawność jest częścią naszego życia.

Początkowo niepełnosprawność jako następstwo choroby lub urazu rozpatrywano tylko z medycznego punktu widzenia. Model ten odwołuje się do fizycznej strony zjawiska, gdyż niepełnosprawność jest postrzegana w świetle dwóch pojęć: *choroba* oraz *deficyt*³. Z tego powodu niepełnosprawność była traktowana jako stan wymagający odpowiedniej interwencji i opieki medycznej mającej na celu poprawę stanu zdrowia i funkcjonowania organizmu. Skutek jest taki, że osoby dotknięte niepełnosprawnością stają się „przedmiotami” działań medycznych⁴, gdyż są one „niepełne”, „wadliwe” lub „wybrakowane”⁵. Osoba taka, jako chora, powinna

¹ A. Wilmowska-Pietruszyńska, *Orzecznictwo lekarskie dla lekarzy oraz studentów wydziałów lekarskich i wydziałów lekarsko-dentystycznych uniwersytetów medycznych*, Warszawa 2019, s. 18.

² M. Perdeus-Białek, *Niepełnosprawność jako problem praw człowieka – droga do konwencji ONZ. O prawach osób niepełnosprawnych*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2009, nr 3, s. 162.

³ M. Wiliński, *Modele niepełnosprawności: indywidualny – funkcjonalny – społeczny* [w:] *Diagnoza potrzeb i modele pomocy dla osób z ograniczeniami sprawności*, red. A. Brzezińska, R. Kaczan, K. Smoczyńska, Warszawa 2010, s. 32.

⁴ J. Sztobryn-Giercuskiewicz, *Szanse i ograniczenia kształcenia akademickiego osób z niepełnosprawnościami w Polsce – perspektywa socjologiczna*, Łódź 2018, s. 20.

⁵ M. Wiliński, *Modele niepełnosprawności...*, s. 32.

zostać wyleczona i dostosowana do życia w „normalnym”, zdrowym społeczeństwie⁶. W przypadku braku takich możliwości wprowadza się ochronę w postaci instytucji prawa cywilnego, które ograniczają lub pozbawiają te osoby zdolności do czynności prawnych⁷.

Model medyczny od dawna jest już uznawany za podejście nieaktualne i niespełniające współczesnych standardów opieki nad osobami z niepełnosprawnością⁸, ale wciąż jest mocno osadzony w kulturze i społeczeństwie. Przykładem nowego modelu niepełnosprawności jest model społeczny wypracowany w Wielkiej Brytanii⁹. Zgodnie z założeniami społecznego modelu niepełnosprawności ani uszkodzenie ciała, ani występowanie ograniczenia funkcjonalnego nie może być podstawą uznania osoby za niepełnosprawną. Pojęcie niepełnosprawności społecznej oznacza mniej korzystną sytuację danej osoby wyrażającą się w ograniczeniu lub braku możliwości wypełniania przez nią „ról związanych z wiekiem, płcią oraz sytuacją społeczną i kulturową”¹⁰. Za niepełnosprawne uważa się osoby, które nie mogą, częściowo lub całkowicie, zapewnić sobie możliwości samodzielnego normalnego życia indywidualnego i społecznego na skutek wrodzonego lub nabytego upośledzenia sprawności fizycznej i/lub psychicznej¹¹. W Polsce M. Grzegorzewska po raz pierwszy wprowadziła do pedagogiki specjalnej dynamiczne ujęcie niepełnosprawności intelektualnej poprzez uznanie tego zaburzenia za element, który nie tylko w znaczący sposób determinuje zdolności i możliwości umysłowe osoby, ale także podkreśla możliwość osoby do prawidłowego rozwoju w każdym aspekcie życia¹².

Z uwagi na powyższe prawa osób z niepełnosprawnością, w tym również z niepełnosprawnością intelektualną, są przedmiotem zainteresowania organizacji międzynarodowych, m.in. Organizacji Narodów Zjednoczonych, Rady Europy i Unii Europejskiej. Działania tych organizacji, w tym regulacje prawne, mają zapewnić osobom z niepełnosprawnością intelektualną ochronę ich godności oraz przeciwdziałać ich dyskryminacji. W tym celu wspomniane organizacje formułują zasady, rekomendacje i wytyczne dotyczące umożliwienia osobom z niepełnosprawnością intelektualną realnego korzystania ze wszystkich praw i wolności na równi z innymi

⁶ M. Domański, *Ubezłasnowolnienie w prawie polskim a wybrane standardy międzynarodowej ochrony praw człowieka*, „Prawo w Działaniu. Sprawy Cywilne” 2014, nr 17, s. 10.

⁷ *Ibidem*.

⁸ J. Sztobryn-Giercuskiewicz, *Szanse i ograniczenia...*, s. 22.

⁹ M. Perdeus-Białek, *Niepełnosprawność jako problem...*, s. 163.

¹⁰ A. Mikrut, *O promowaniu godności człowieka w ramach konwencji o prawach osób niepełnosprawnych*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2016, t. LXIX, s. 105–121.

¹¹ A. Wilmonska-Pietruszyńska, *Zabezpieczenie społeczne ryzyka choroby i jej następstw – niezdolności do pracy i niezdolności do samodzielnej egzystencji w Polsce. Stan aktualny i proponowane zmiany*, „Postępy Nauk Medycznych” 2009, nr 4, s. 256–263.

¹² J. Zielińska, *Maria Grzegorzewska i jej interdyscyplinarna wizja Pedagogiki Specjalnej a czasy współczesne* [w:] *Idee Marii Grzegorzewskiej jako inspiracje rozwoju współczesnej pedagogiki specjalnej*, red. E. Dyduch, A. Mikrut, J. Zielińska, Kraków 2014, s. 193–201.

osobami. W części krajów Europy już od lat 70. XX w. nastąpiła głęboka zmiana podejścia do problematyki osób niepełnosprawnych, w szczególności niepełnosprawnych psychicznie i intelektualnie. Związane to było z rozwojem koncepcji praw człowieka oraz ogólnym rozwojem medycyny pozwalającym na poprawę stanu wielu osób z zaburzeniami psychicznymi i postępowaniem technologicznym umożliwiającym szerszy udział osób niepełnosprawnych w życiu społecznym¹³. W tych krajach (m.in. Irlandia, Niemcy, Austria) proponuje się elastyczne rozwiązanie, gdzie społeczeństwo jest zobowiązane do stworzenia środowiska umożliwiającego pełne uczestnictwo osobom niepełnosprawnym we wszystkich dziedzinach życia¹⁴.

W Polsce tak nie jest. Ubezważnowolnienie jest podstawową instytucją, która ma chronić interes osoby, które z uwagi na swój stan zdrowia nie jest w stanie samodzielnie podejmować czynności prawnych dotyczących jej spraw. W założeniu jest ono instytucją prawną, która z jednej strony chroni daną osobę „dla jej dobra”, z drugiej zaś pozbawia ją podstawowych praw¹⁵, w tym zdolności do czynności prawnych. Przeciwnicy tej instytucji podnoszą, że ubezważnowolnienie narusza godność człowieka¹⁶. Zwolennicy pozostawienia ubezważnowolnienia widzą, że „polski system prawny nie wypracował dotychczas innej instytucji o podobnym kształcie, pozostaje ono póki co jedyną formą, spełniającą zapotrzebowanie w przedmiocie opieki komplementarnej”¹⁷.

Tymczasem w Polsce wzrasta liczba osób ubezważnowolnionych całkowicie – obecnie jest to około 90 tys. osób. Ponadto sądy stosują ubezważnowolnienie bezterminowo i nie jest ono okresowo kontrolowane. Zaskakujące jest to, że aż 89–92% wniosków o ubezważnowolnienie jest uwzględnionych¹⁸.

Celem opracowania jest, po pierwsze, przedstawienie jednej z najbardziej ingerujących w wolność człowieka instytucji prawa cywilnego – ubezważnowolnienia, a po drugie, ocena ubezważnowolnienia w kontekście zobowiązań międzynarodowych Polski, która ratyfikowała większość dokumentów dotyczących praw człowieka, jak również Konwencję ONZ o prawach osób niepełnosprawnych oraz przyjęła zobowiązania wynikające z dokumentów Rady Europy. Po

¹³ M. Domański, *Ubezważnowolnienie w prawie...*, s. 9.

¹⁴ M. Bar, *The Long Road to the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Historical Perspectives*, Summer course on human rights law: Equality and International Law: Dealing with Disability, Academia of European Law, 19–23 June 2023, Florence.

¹⁵ M. Czubala, *Cele i funkcje ubezważnowolnienia w prawie polskim*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe” 2019, nr 2, s. 86.

¹⁶ I. Markiewicz, J. Heitzman, A. Pilszyk, *Ubezważnowolnienie – instytucja wciąż potrzebna?*, „Psychiatria” 2014, nr 11(4), s. 203–210.

¹⁷ M. Kołodziej, *Ubezważnowolnienie seniora. Ograniczenie czy pomoc?*, „Kościół i Prawo” 2022, nr 1, s. 44.

¹⁸ J. Jaruga, *Ubezważnowolnienie w świetle międzynarodowych standardów ochrony praw człowieka*, konferencja „Ubezważnowolnienie a prawa człowieka”, Komisja ds. Równego Traktowania przy NRA i Komisja Praw Człowieka przy NRA, 31 marca 2022 r.

trzecie, istotne są wnioski *de lege ferenda* dotyczące zmian w instytucji ubezpieczenia w związku z zapowiadanymi pracami Komisji Kodyfikacyjnej nad nowelizacją Kodeksu cywilnego¹⁹.

Ochrona godność osób z niepełnosprawnością intelektualną

Człowiek chory lub niepełnosprawny nie może być traktowany przedmiotowo, a więc jedynie od strony choroby, lecz powinien być widziany jako osoba²⁰. Prawo człowieka do poszanowania godności, wyrażającej się w poczuciu własnej wartości i oczekiwaniu szacunku ze strony innych ludzi, dotyczy wszystkich aspektów jego życia osobistego²¹.

Godność osoby ludzkiej jest prąródłem praw²². Źródłowy charakter godności w sensie aksjologicznym i normatywnym stanowi podstawę dla innych praw i wolności²³. Uznanie godności osoby ludzkiej jako źródła praw było niezwykle istotne w procesie tworzenia katalogu praw człowieka, gdyż pozwoliło na budowanie pomostu między prawem naturalnym a pozytywnym²⁴.

Gwarancję ochrony prawa człowieka opartego na godności osoby ludzkiej zapewniają trzy poziomy: międzynarodowy, regionalny i narodowy²⁵. W międzynarodowym porządku prawnym zasadnicze znaczenie mają: Karta Narodów Zjednoczonych (1945)²⁶, Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (1948)²⁷, Konwencja

¹⁹ Ogólnopolska konferencja naukowa „60-lecie Kodeksu cywilnego i Kodeksu postępowania cywilnego – najważniejsze wyzwania na przyszłość”, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, 4.07.2024, <https://wpia.uw.edu.pl/konferencje/60-lecie-kodeksu-cywilnego-i-kodeksu-postepowania-cywilnego-najwazniejsze-wyzwania-na-przyszlosc> (2.09.2024).

²⁰ J. Orzeszyna, *Człowiek jako pacjent* [w:] Antonii Kępiński, *Sesja naukowa, 25-lecie Oddziału psychiatrycznego w Częstochowie i spotkanie Oddziału Śląskiego Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego*, Częstochowa, 11.05.2001, s. 59.

²¹ Wyrok SA w Białymstoku z dnia 24 stycznia 2013 r., sygn. I ACa 771/12, LEX nr 1294696.

²² M. Safjan, *Refleksje wokół konstytucyjnych uwarunkowań rozwoju ochrony dóbr osobistych*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2002, nr 1, s. 226–227.

²³ D. Bieńkowska, R. Kozłowski, *Korelaty odpowiedzialności lekarskiej. Analiza etyczno-prawna zasady poszanowania godności i intymności pacjenta* [w:] *Odpowiedzialność w ochronie zdrowia*, red. E. Kruk, A. Wołoszyn-Cichocka, M. Zdyb, Warszawa 2018, s. 197.

²⁴ J. Kurowski, *Przyrodzona godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka w porządku międzynarodowym i konstytucyjnym* [w:] *Podstawy jedności europejskiej*, t. I, red. J. Kurowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 191.

²⁵ A. Kosińska, *Concept of cultural rights and its protection in international legal system*, Winter School – Cultural Human Rights in Contemporary World, Szczecin, 27–29 February 2024.

²⁶ Karta Narodów Zjednoczonych. Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i porozumienie ustanawiające komisję przygotowawczą Narodów Zjednoczonych (Dz.U. 1947, nr 23, poz. 90 ze zm.).

²⁷ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Rezolucja Zgromadzenia Narodowego ONZ 217 A (III), przyjęta i proklamowana 10 grudnia 1948 r., http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf (1.06.2024).

o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (1950)²⁸ i Pakty Praw Człowieka (1966)²⁹. Pojęcie godności występuje także w preambule i tekście Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych i Społecznych³⁰.

Karta Narodów Zjednoczonych jest pierwszą wielostronną umową, która daje początek międzynarodowej ochronie prawa człowieka. Preambuła tego dokumentu wskazuje na to, że państwa członkowskie dążą do „przywrócenia wiary w podstawowe prawa człowieka, w godności i wartość osoby ludzkiej” oraz zobowiązują się nie tylko do przestrzegania praw człowieka, ale także ich zdefiniowania i skodyfikowania³¹. Godność osoby ludzkiej jako źródło praw człowieka została wpisana do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: „przyrodzona godność wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie”. W tekście Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka można wyodrębnić podstawowe cechy godności, które wskazują, że jest ona przyrodzona (nieodłącznie związana z byciem człowiekiem) oraz że jest to wewnętrzna właściwość człowieka. Kolejne cechy godności to: powszechność (przysługuje każdemu człowiekowi), nienabywalność i niezbywalność (nie można jej się zrzec ani być pozbawionym)³². Oznacza to, że przynależy człowiekowi rozumianemu biologicznie, gatunkowo, czyli każdej istocie ludzkiej³³. Ponadto art. 1 Deklaracji zwraca uwagę na równość: „wszyscy ludzie rodzą się równi pod względem swej godności i swych praw”³⁴.

Równość jest pojęciem złożonym, uwarunkowanym wieloma czynnikami, zależy też od kontekstu – politycznego, społecznego, ekonomicznego, moralnego, obyczajowego³⁵. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną stanowią grupę szczególnie narażoną na różne przejawy dyskryminacji w wielu aspektach ich życia. Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności zapewnia każdemu korzystanie z praw i wolności wymienionych w Konwencji bez dyskryminacji wynikającej z jakichkolwiek przyczyn (art. 14)³⁶. Dodatkowo kwestie

²⁸ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie 4 listopada 1950 r. (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284).

²⁹ J. Kurowski, *Przyrodzona godność...*, s. 192.

³⁰ J. Barcik, *Międzynarodowe prawo zdrowia publicznego*, Warszawa 2013, s. 66–67.

³¹ J. Symonides, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka po 60 latach obowiązywania*, „Państwo i Prawo” 2008, z. 12, s. 3–16.

³² J. Bucińska, *Społeczne prawa człowieka w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2003, t. XIII, z. 1, s. 130.

³³ L. Bosek, M. Wild, *Kontrola konstytucyjności prawa. Zagadnienia ustrojowe, procesowe i materialnoprawne. Komentarz praktyczny dla sędziów i pełnomocników procesowych. Wzory pism procesowych*, Warszawa 2014, s. 243–244.

³⁴ J. Kurowski, *Przyrodzona godność...*, s. 192.

³⁵ J. Barcik, *Międzynarodowe prawo...*, s. 196.

³⁶ B. Szczupał, *Równość wobec prawa jako jeden z warunków realizacji praw człowieka z niepełnosprawnością*, „Niepełnosprawność” 2009, nr 1, s. 149–156.

³⁶ D. Lubowiecki, *Ubezłasnowolnienie w Polsce w świetle standardów Rady Europy*, Łódź–Warszawa 2020, s. 94.

dorosłych osób z niepełnosprawnością psychiczną, intelektualną lub innymi zaburzeniami utrudniającymi bądź uniemożliwiającymi im autonomiczne podejmowanie decyzji życiowych, rozumienie i realizację takich decyzji lub prawidłową komunikację z otoczeniem poruszone zostały w Rekomendacjach R(99)4 Komitetu Ministrów Rady Europy z 23 lutego 1999 r. w sprawie zasad dotyczących ochrony prawnej niepełnosprawnych osób dorosłych³⁷. Dokument ten jest jednym z pierwszych aktów prawa międzynarodowego w sposób wyraźny sygnalizujących potrzebę odejścia od automatycznego pozbawiania osób z niepełnosprawnością intelektualną zdolności do czynności prawnych. Rekomendacje R(99)4 stały się pośrednio podstawą dla orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka³⁸ i mają znaczny wpływ na europejski standard w zakresie ochrony osób z niepełnosprawnościami³⁹. W rekomendacji nr R(99)4 wskazuje się, że przyjęte przez państwa członkowskie środki prawne stosowane wobec tych osób powinny w możliwie jak najmniejszym stopniu ograniczać ich autonomię oraz zakres zdolności do czynności prawnych. Obowiązuje zasada „minimum koniecznej interwencji”, co oznacza, że wszelkie działania prawne, aby zapewnić jednostce ochronę praw, powinny być podejmowane tylko w niezbędnym zakresie, przy jednoczesnym poszanowaniu jej autonomii i zdolności do podejmowania własnych decyzji⁴⁰. Ponadto środki prawne w danym kraju powinny uwzględniać indywidualne potrzeby danej jednostki, stopień jej niepełnosprawności oraz okresowe nasilenie objawów niepełnosprawności. Niedopuszczalne jest automatyczne orzekanie o ubezwłasnowolnieniu całkowitym⁴¹.

Należy tu podkreślić znaczenie, jakie dla osób z niepełnosprawnością ma Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych⁴². Jest ona pierwszym wiążącym instrumentem międzynarodowym dotyczącym praw człowieka, który odnosi się konkretnie do niepełnosprawności. Dokument ten uzupełnia inne wspomniane wyżej konwencje dotyczące praw człowieka i chroni osoby z niepełnosprawnością przed dyskryminacją. Warto podkreślić, że przepisy Konwencji ONZ opierają się przede wszystkim na zasadach poszanowania godności oraz indywidualnej autonomii i niezależności jednostki, niedyskryminacji, prawie do pełnego uczestnictwa

³⁷ Rekomendacja R(99)4 Komitetu Ministrów Rady Europy z 23 lutego 1999 r. w sprawie zasad dotyczących ochrony prawnej niepełnosprawnych osób dorosłych, tłum. prof. dr hab. E. Bieńkowska, komentarz: *Archiwum Kryminologii*, Warszawa 1999–2000, t. XXV, s. 228–243.

³⁸ M. Domański, *Ubezwłasnowolnienie w prawie...*, s. 17.

³⁹ A. Pudło, *Problematyka ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie europejskiego trybunału praw człowieka*, „*Roczniki Administracji i Prawa*” 2019, nr XIX(2), s. 50.

⁴⁰ A. Szczygieł, *Zdolność do czynności prawnych osób niepełnosprawnych w świetle zobowiązań międzynarodowych Polski*, „*Niepełnosprawność – Zagadnienia, Problemy, Rozwiązania*” 2024, nr I(50), s. 100.

⁴¹ D. Lubowiecki, *Ubezwłasnowolnienie w Polsce...*, s. 102.

⁴² Konwencja Praw Osób Niepełnosprawnych przyjęta na 61. Sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych w dniu 13 grudnia 2006 r., https://www.unic.un.org.pl/dokumenty/Konwencja_Praw_Osob_Niepełnosprawnych.pdf (1.02.2024).

w życiu społecznym i integracji społecznej, dostępności i równych szans. Osoba z niepełnosprawnością powinna korzystać z pełnego równouprawnienia oraz z równości wobec prawa, czyli posiadać takie same prawa i obowiązki, z jakich korzystają inni członkowie społeczeństwa, w tym z prawa do wolności i bezpieczeństwa, prawa do swobody poruszania się i do niezależnego życia, prawa do zdrowia, pracy i edukacji oraz prawa do udziału w życiu politycznym, kulturalnym i społecznym. Oznacza to, że nie jest również tak, że równość szans zawsze musi polegać na tym, że wszystkich ludzi w każdej sytuacji traktujemy w taki sam, jednakowy sposób – a zatem równość nie jest tożsama z zasadą równego traktowania, gdyż bywają sytuacje, kiedy ustanowienie równości szans wymaga szczególnego potraktowania niektórych jednostek⁴³. I choć Konwencja ONZ zawiera dość ogólne sformułowania, dokument ten nakłada obowiązki dla ratyfikujących go krajów. Państwa-strony zobowiązują się do podjęcia – poprzez stosowne legislacyjne, administracyjne oraz inne środki – skutecznych działań w celu poprawy warunków życia osób z niepełnosprawnością. Polska podpisała Konwencję 20 marca 2007 r., a Prezydent RP ratyfikował ją 6 września 2012 r.⁴⁴

Jednak interpretacja niektórych przepisów Konwencji ONZ nie była właściwa. Jej art. 12 w wersji angielskiej posługuje się terminem *legal capacity*, a w polskim tłumaczeniu został określony jako *zdolność prawna*. Oznaczało to, że polskie przepisy Kodeksu cywilnego są zgodne z Konwencją ONZ, gdyż według polskiego prawa nie można nikogo pozbawić ani ograniczyć w zdolności prawnej, która przysługuje każdemu przez sam fakt urodzenia aż do śmierci. Wniosek ratyfikacyjny zakłada oświadczenie wskazujące, iż Polska „interpretuje art. 12 Konwencji w sposób zezwalający na stosowanie ubezwłasnowolnienia, w okolicznościach i w sposób określony w prawie wewnętrznym, jako środka, o którym mowa w art. 12 ust. 4 Konwencji, w sytuacji, gdy wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego lub innego rodzaju zaburzeń psychicznych osoba nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem”⁴⁵. Komitet ONZ ds. praw osób z niepełnosprawnościami w rekomendacjach z 29 października 2018 r. wobec Polski zalecił m.in. uchylenie wszystkich dyskryminujących przepisów Kodeksu cywilnego i innych aktów umożliwiających pozbawienie osób niepełnosprawnych zdolności do czynności prawnych⁴⁶. Ponadto Komitet wskazał, aby Polska ustanowiła procedurę umożliwiającą odzyskanie tej zdolności oraz aby wypracowała taki mechanizm wspieranego podejmowania decyzji, który będzie respektować autonomię, wolę i preferencje osób z niepełnosprawnościami.

⁴³ B. Szczupał, *Równość wobec prawa...*, s. 149–156.

⁴⁴ Konwencja została opublikowana w Dzienniku Ustaw 25 października 2012 r. (poz. 1169).

⁴⁵ M. Zima-Parjaszewska, *Wspieranie podejmowania decyzji jako alternatywa ubezwłasnowolnienia*, konferencja „Ubezwłasnowolnienie a prawa człowieka”, Komisja ds. Równego Traktowania przy NRA i Komisja Praw Człowieka przy NRA, 31 marca 2022 r.

⁴⁶ *Ibidem*.

W porządku prawnym Unii Europejskiej godność człowieka jest częścią istoty praw zawartych w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej⁴⁷. Już art. 1 Karty stanowi: „Godność człowieka jest nienaruszalna. Musi być szanowana i chroniona”. Ponadto Karta zakazuje dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność (art. 21) oraz uznaje prawo osób z niepełnosprawnością do korzystania ze środków mających zagwarantować im niezależność, integrację społeczną i zawodową oraz pełny udział w życiu społeczności (art. 26). Karta została podpisana 7 grudnia 2000 r. podczas szczytu Rady Europejskiej w Nicei, włączona w system prawny Unii na mocy traktatu lizbońskiego, uzyskała status prawa pierwotnego Unii Europejskiej. Należy pamiętać, że ma zastosowanie i może być wykorzystywana i przywoływana przez organy krajowe tam, gdzie m.in. przepisy prawa, stan faktyczny wchodzi w zakres wiążącego prawa Unii Europejskiej.

Godność stanowi podstawową wartość polskiego porządku konstytucyjnego. Konstytucja RP przyjęła osobowe ujęcia godności, traktując ją jako immanentną cechę każdej istoty ludzkiej (art. 30)⁴⁸. Wykładnia systemowa tego przepisu wskazuje, że normatywnym atrybutem godności jest jej przyrodzoność, nienaruszalność oraz równość, a także źródłowy charakter. „Zasada poszanowania godności człowieka wyznacza cel pozostałych przepisów prawa pozytywnego o statusie jednostki oraz stanowi podstawę dla ich interpretacji (wykładni w procesie stosowania prawa)”⁴⁹. W myśl art. 69 Konstytucji RP osobom niepełnosprawnym władze publiczne udzielają, zgodnie z ustawą, pomocy w zabezpieczeniu egzystencji, przysposobieniu do pracy oraz komunikacji społecznej.

Aspekty materialno-prawne ubezwłasnowolnienia

Pojęcie *ubezwłasnowolnienie* nie zostało zdefiniowane prawnie, a ustawodawca ustalił jedynie jego przesłanki, posługując się metodą psychiatryczno-psychologiczną zastosowaną w przypadku ubezwłasnowolnienia całkowitego, uzupełnioną o element socjalno-prawny w przypadku ubezwłasnowolnienia częściowego⁵⁰. Obie te instytucje (ubezwłasnowolnienie całkowite i częściowe) są oparte na zbieżnych, a w niektórych aspektach identycznych przesłankach, jednak różnią się w sposób istotny celami i skutkami prawnymi⁵¹. Ubezwłasnowolnienie całkowite (art. 13 k.c.) to sytuacja, która powoduje utratę zdolności do czynności prawnych, a ubezwłasno-

⁴⁷ Karta praw podstawowych Unii Europejskiej w Polsce, Agency for Fundamental Rights (FRA), <https://fra.europa.eu/en/publication/2019/eu-charter-fundamental-rights-use-and-added-value-eu-member-states> (1.02.2024).

⁴⁸ L. Bosek, *Gwarancje godności ludzkiej*, Warszawa 2012, s. 30.

⁴⁹ Wyrok SO w Gdańsku z dnia 5 listopada 2014 r., sygn. XV C 1964/12, LEX nr 1894983.

⁵⁰ Postanowienie SN z dnia 26 stycznia 2012 r., sygn. III CSK 169/11, LEX nr 1129974.

⁵¹ *Ibidem*.

wolnienie częściowe (art. 16 k.c.) – jej ograniczenie. Ustawodawstwo polskie pod rządami dekretu z dnia 29 sierpnia 1945 r. – Prawo osobowe dopuszczało ubezwłasnowolnienie osoby, która „z powodu marnotrawstwa narażała siebie lub rodzinę na niebezpieczeństwo niedostatku”⁵². Obecnie przesłanki ubezwłasnowolnienia całkowitego określone zostały w art. 13 § 1 k.c. Zgodnie z tym przepisem ubezwłasnowolniona całkowicie może być osoba, która ukończyła lat 13, jeżeli wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii, nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem. Natomiast ubezwłasnowolniona częściowo może zostać, zgodnie z art. 16 § 1 k.c., osoba pełnoletnia z powodu choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii, jeżeli stan tej osoby nie uzasadnia ubezwłasnowolnienia całkowitego, lecz potrzebna jest pomoc do prowadzenia jej spraw. Na podstawie przedstawionych wyżej przepisów k.c. można wyróżnić trzy grupy przesłanek medycznych ubezwłasnowolnienia całkowitego i częściowego, które są tożsame:

- choroba psychiczna,
- niedorozwój umysłowy,
- inny rodzaj zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwo lub narkomania.

Jeżeli ubezwłasnowolnienie ma być orzeczone z powodu choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego, sąd zażąda świadectwa lekarskiego wydanego przez lekarza psychiatrę o stanie psychicznym osoby, której dotyczy wnioski o ubezwłasnowolnienie, lub opinii psychologa o stopniu niepełnosprawności umysłowej tej osoby. Jeżeli ubezwłasnowolnienie ma nastąpić z powodu pijaństwa, sąd żąda także przedstawienia zaświadczenia poradni przeciwalkoholowej, a jeżeli ubezwłasnowolnienie ma nastąpić z powodu narkomanii – zaświadczenia z poradni leczenia uzależnień. Należy zauważyć, że ustawodawca używa tu archaicznej terminologii. Określenie *choroba psychiczna* nie występuje w podstawowych systemach klasyfikacji zaburzeń psychicznych⁵³. Obecnie trwają prace nad zmianą ustawy o ochronie zdrowia psychicznego⁵⁴, które mają na celu zastąpienie tego terminu określeniem *utrata zdolności do realnej oceny rzeczywistości* lub *kryzys zdrowia psychicznego*⁵⁵. Patrząc z perspektywy Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych

⁵² Art. 6 § 1 i 2 dekretu z dnia 29 sierpnia 1945 r. – Prawo osobowe (Dz.U. nr 40, poz. 223 ze zm.).

⁵³ Klasyfikacja ICD-10 – Międzynarodowa klasyfikacja chorób i problemów zdrowotnych, rewizja dziesiąta, <https://stat.gov.pl/Klasyfikacje/doc/icd10/pdf/ICD10TomI.pdf> (6.09.2024). Klasyfikacja ICF – Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia, 2011, https://www.cez.gov.pl/fileadmin/user_upload/Wytyczne/statystyka/icf_polish_version_56a8f7984213a.pdf (6.09.2024).

⁵⁴ Projekt ustawy wprowadza zmiany w ustawie z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz.U. 2020, poz. 685), <https://www.gov.pl/web/premier/projekt-ustawy-o-zmianie-ustawy-o-ochronie-zdrowia-psychicznego2> (6.09.2024).

⁵⁵ J. Heitzman, *Prawidłowość ujęcia niepoczytalności i poczytalności ograniczonej w Kodeksie karnym z perspektywy psychiatrii*, V Prawno-medyczne zebranie naukowe: „Niepoczytalność i poczytalność ograniczona w aspekcie prawnym, psychiatrycznym i psychologicznym”, PAN, 15 maja 2024 r.

Wolności oraz Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, a także dokumentów Unii Europejskiej zapewniających każdej osobie korzystanie z jej praw i wolności bez jakiegokolwiek dyskryminacji, pojęcie *niedorozwój umysłowy* uważane jest nie tylko za nieprecyzyjne, ale także stygmatyzujące i niepoprawne⁵⁶. W klasyfikacjach medycznych oba pojęcia zostały zastąpione terminem *niepełnosprawność intelektualna*, a obecnie używa się sformułowania *osoba z niepełnosprawnością intelektualną*. Warto też dostosować do obecnie obowiązujących ustaw termin *pijaństwo* i zmienić go na określenie *choroba alkoholowa*⁵⁷.

W tym miejscu trzeba zwrócić uwagę na dość szeroką grupę innego rodzaju zaburzeń psychicznych, do których należy nie tylko pijaństwo i narkomania, ale także takie stany, jak: fobie, lęki, drastyczne przeżycia, np. zespół stresu pourazowego (PTSD – *Post-traumatic Stress Disorder*), czy zaburzenia ze spektrum autyzmu (ASD – *Autism Spectrum Disorders*). Wśród komentatorów przepisów k.c. dotyczących ubezwłasnowolnienia istnieją spór co do możliwości ubezwłasnowolnienia osób z typowymi objawami starości, jak m.in. zapominanie niedawnych wydarzeń z życia codziennego, brak planów na przyszłość czy nieświadomość pewnych zdarzeń i skutków⁵⁸. Wydaje się, że w każdym takim przypadku decydująca będzie ocena biegłych, która zgodnie z art. 553 k.p.c. oprócz oceny stanu zdrowia psychicznego lub zaburzeń psychicznych albo rozwoju umysłowego osoby, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie, powinna zawierać umotywowaną ocenę zakresu jej zdolności do samodzielnego kierowania swym postępowaniem czy prowadzenia swoich spraw, uwzględniając postępowanie i zachowanie tej osoby.

Warto podkreślić, że ustawodawca użył sformułowania *osoba może być ubezwłasnowolniona* w kontekście tych osób, które spełniają przesłanki ubezwłasnowolnienia. Oznacza, że sąd nie ma obowiązku ubezwłasnowolnienia osoby w każdym wypadku spełnienia się tych przesłanek⁵⁹. Wspomniane Rekomendacje nr R(99)4 wykluczają możliwość orzekania ubezwłasnowolnienia z „automatu”. W trakcie postępowania sąd na podstawie poczynionych ustaleń faktycznych ma udzielić odpowiedzi na pytanie, czy ewentualne ubezwłasnowolnienie leży rzeczywiście interesie osoby, której takie żądanie dotyczy⁶⁰. Sąd w miarę potrzeby z urzędu ma ustalić przede wszystkim stan zdrowia, sytuację osobistą, zawodową i majątkową osoby, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie (art. 554¹ § 1 k.p.c.). Orzecznictwo podkreśla, że „ubezwłasnowolnienie ma na celu ochronę interesu osobistego lub majątkowego osoby fizycznej; niedopuszczalne zatem byłoby jego orzeczenie jeżeli sytuacja życiowa chorego jest ustabilizowana, ma on zapewnioną dostateczną opiekę faktyczną i nie zachodzi potrzeba podjęcia żadnych

⁵⁶ M. Zima-Parjaszewska, *Wspieranie podejmowania...*

⁵⁷ J. Heitzman, *Prawidłowość ujęcia...*

⁵⁸ D. Lubowiecki, *Ubezwłasnowolnienie w Polsce...*, s. 21.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 16.

⁶⁰ Postanowienie SN z dnia 30 stycznia 2015 r., sygn. III CSK 149/14, LEX nr 1621772.

działań wymagających ustanowienia opieki prawnej”⁶¹. Według tego stanowiska judykatury zasadniczą kwestią jest konieczność zapewnienia ubezwłasnowolnionemu reprezentacji prawnej, dlatego nie jest decydujący sam stan psychiczny chorego, lecz to, czy jest w stanie funkcjonować samodzielnie, czy potrzebuje on pomocy w określonych sprawach.

Stanowisko przeciwne wskazuje, że sam stan choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego stwarza swoiste domniemanie co najmniej potrzeby pomocy w prowadzeniu swych spraw, a okresowe odzyskiwanie samodzielności przez chorego nie jest negatywną przesłanką dla ubezwłasnowolnienia⁶². Należy przyjąć, że stan chorego może ulegać zmianie – z biegiem czasu, z wiekiem, w związku z nakładaniem się innych jednostek chorobowych itd. Stąd w Rekomendacjach nr R(99)4 postulat, aby regulacje dotyczące pozbawiania lub ograniczenia zdolności do czynności prawnych były elastyczne. Sąd, uzasadniając ubezwłasnowolnienie całkowite, powinien wykazać, że istnieje związek między przesłanką medyczną a niemożnością kierowania sprawami przez osobę, której dotyczy wniosek. Słusznie więc zauważył Sąd Najwyższy, że samo stwierdzenie potrzeby udzielenia pomocy osobie, której wniosek dotyczy, nie wystarcza do jej ubezwłasnowolnienia⁶³. Podobnie w przypadku diagnozy co do przyszłego pogorszenia stanu zdrowia nie może stanowić ona podstawy do ubezwłasnowolnienia całkowitego, jeśli w aktualnej sytuacji wystarczające jest ubezwłasnowolnienie częściowe⁶⁴. Ubezwłasnowolnić częściowo można jedynie taką osobę, która może kierować swoim postępowaniem, lecz potrzebna jest jej pomoc do prowadzenia swoich spraw.

Podsumowując powyższe, rozstrzygając o ubezwłasnowolnieniu określonej osoby, sąd musi mieć na względzie nadrzędną i uniwersalną regułę „dobra tej osoby”. Nie może bowiem omawiana instytucja służyć jedynie ochronie interesów lub wygodzie innych osób niż sam ubezwłasnowolniony. Należy pamiętać, że osobie ubezwłasnowolnionej całkowicie zostaje uniemożliwione korzystanie z jej praw, decydowanie o sobie. Nie może ona m.in. zawrzeć umowy (oprócz powszechnie zawieranych umów w drobnych bieżących sprawach życia codziennego – art. 14 § 2 k.c.), sporządzić testamentu (opiekun nie może tego zrobić w jego imieniu), zawrzeć małżeństwa, sprawować władzy rodzicielskiej, wykonywać niektórych zawodów.

Aspekty proceduralne ubezwłasnowolnienia

Sprawy o ubezwłasnowolnienie rozpoznawane są w trybie postępowania nieprocesowego. Z punktu widzenia godności osoby ludzkiej postępowanie w sprawie

⁶¹ Postanowienie SA w Krakowie z dnia 18 czerwca 2014 r., sygn. I ACa 559/14, LEX nr 1544766.

⁶² A. Partyka, *Podstawy ubezwłasnowolnienia*, LEX/el. 2020.

⁶³ Postanowienie SN z dnia 18 maja 1972 r., sygn. II CR 138/72, LEX nr 1436.

⁶⁴ Postanowienie SN z dnia 3 lipca 1974 r., sygn. II CR 253/74, LEX nr 7512.

o ubezwłasnowolnienie powinna cechować szczególna troska o gwarancje osób poddanych tej procedurze, gdyż mogą one mieć ograniczone możliwości obrony ze względu na deficyty fizyczne lub psychiczne. Po pierwsze, wniosek o ubezwłasnowolnienie i wszczęcie na jego podstawie postępowania o ubezwłasnowolnienie nie przesądza o ubezwłasnowolnieniu osoby wskazanej we wniosku. Dlatego Rekomendacje nr R(99)4 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie zasad dotyczących ochrony prawnej niepełnosprawnych osób dorosłych akcentują konieczność podmiotowego traktowania osoby, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie, nie zaś jako obiektu czynności procesowych ukierunkowanych na jej ubezwłasnowolnienie. Jednak polski ustawodawca nie zdecydował się wprowadzić przepisu zgodnego z Rekomendacjami, według którego „postępowanie w sprawie ubezwłasnowolnienia powinno być prowadzone z poszanowaniem osoby, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie”⁶⁵. Po drugie, ochrona polega na tym, że postępowanie o ubezwłasnowolnienie niezależnie od jego zakresu (całkowite czy częściowe) toczy się z udziałem prokuratora. Udział prokuratora odnosi się do wszystkich faz postępowania, a sąd zobowiązany jest zawiadomić prokuratora o terminach posiedzeń, doręczać mu odpisy pism procesowy i odpisy orzeczeń tak jak każdemu innemu uczestnikowi postępowania. Gwarancją jest także to, że postępowanie toczy się przed sądem okręgowym. Obecnie od 28 września 2023 r. sądy te orzekają w składach jednoosobowych w I i II instancji⁶⁶. Po trzecie, jest ograniczony krąg osób, które mogą złożyć wniosek o ubezwłasnowolnienie (art. 545 § 1 k.p.c.). Należą do nich:

- małżonek osoby, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie,
- jej krewni w linii prostej oraz rodzeństwo,
- jej przedstawiciel ustawowy osoby (np. rodzic dziecka),
- prokurator,
- Rzecznik Praw Obywatelskich,
- Rzecznik Praw Dziecka.

Dodatkowo zgodnie z art. 545 § 4 k.p.c. osoba, która zgłosi wniosek o ubezwłasnowolnienie w złej wierze lub lekkomyślnie, podlega karze grzywny. W doktrynie pojawiają się postulaty rozszerzenia katalogu podmiotów uprawnionych do wszczęcia postępowania o ubezwłasnowolnienie również o organizacje pozarządowe, zakłady leczenia psychicznego, psychiatryczne zakłady lecznicze, zakłady pomocy społecznej, zakłady lecznicze, gdyż są to podmioty, które posiadają informacje wskazujące na potrzebę ubezwłasnowolnienia danej osoby, choć z drugiej strony istnieje obawa dotycząca nadużywania tej instytucji⁶⁷.

⁶⁵ Projekt ustawy z dnia 9 maja 2007 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, druk sejmowy nr 715 z 19 czerwca 2006 r., [https://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/0/B915F982DF9B2893C1257196003E1547/\\$file/715.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/0/B915F982DF9B2893C1257196003E1547/$file/715.pdf) (9.09.2024).

⁶⁶ Art. 544 § 1 zmieniony przez art. 1 pkt 32 ustawy z dnia 7 lipca 2023 r. (Dz.U. 2023, poz. 1860) zmieniającej niniejszą ustawę 28 września 2023 r.

⁶⁷ D. Lubowiecki, *Ubezwłasnowolnienie w Polsce...*, s. 29–30.

Kolejny przepis dotyczy tego, kto ma prawo uczestniczyć w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie. Krąg osób z tego przepisu jest węższy niż krąg wnioskodawców. Zgodnie z art. 546 § 1 k.p.c. jest to osoba, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie, jej przedstawiciel ustawowy, małżonek osoby, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie. Ze względu na różnice w tych przepisach powstało pytanie, czy można złożyć wniosek o własne ubezwłasnowolnienie. Pytanie jest o tyle interesujące, że skoro ubezwłasnowolnić można tylko osobę, która nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem, to czy taka osoba może złożyć wniosek o ubezwłasnowolnienie siebie samego? Ustawodawca nie ma wątpliwości. Zgodnie z art. 545 § 1 k.p.c. wniosek taki może złożyć: małżonek osoby, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie, jej krewni w linii prostej oraz rodzeństwo i jej przedstawiciel ustawowy, zaś możliwości takiej nie ma osoba, która uważa, że jej stan wymaga ubezwłasnowolnienia. Natomiast już o uchYLENIE lub zmianę ubezwłasnowolnienia może wystąpić nawet sam ubezwłasnowolniony, czyli ta sama osoba, która nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem (art. 559 § 3 k.p.c.).

W uchwale z dnia 28 września 2016 r. Sąd Najwyższy wywiódł, że można złożyć wniosek o ubezwłasnowolnienie samego siebie. W uzasadnieniu uznał on, że osoba taka jest bezpośrednio zainteresowana orzeczeniem, które może wydać sąd⁶⁸. Zdaniem Sądu Najwyższego nie ulega przy tym wątpliwości, że „przyznanie osobie niepełnosprawnej, dotkniętej zaburzeniami psychicznymi lub innymi ograniczeniami przewidzianymi w art. 13 § 1 i art. 16 § 1 k.c., uprawnienia do zgłoszenia wniosku o jej ubezwłasnowolnienie respektuje postanowienia Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych i stanowi przejaw uszanowania godności takiej osoby”⁶⁹. Rozstrzygnięcie to należy przyjąć z aprobatą, gdyż realizuje prawo osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi do sądu, które jest gwarantowane zarówno w art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, jak i w art. 6 ust. 1 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz przez inne Pakty Praw Człowieka.

Istotne jest to, że orzeczenie w przedmiocie ubezwłasnowolnienia może zapisać tylko po przeprowadzeniu rozprawy (art. 555 k.p.c.). Zgodnie z art. 547 k.p.c. „należy wysłuchać niezwłocznie po wszczęciu postępowania, które powinno odbyć się w obecności biegłego psychologa”. Z wysłuchania sąd nie może zrezygnować, nie można również przeprowadzić wysłuchania na posiedzeniu zdalnym. W pewnych sytuacjach sąd może nawet zarządzić przymusowe sprowadzenie tej osoby na rozprawę albo zarządzić wysłuchanie jej przez wyznaczonego sędziego (art. 547 § 2 k.p.c.).

⁶⁸ A. Sienkiewicz-Mrozowska, *Problemy procesowe w procedurze ubezwłasnowolnienia. Rozwiązania w innych krajach*, konferencja „Ubezwłasnowolnienie a prawa człowieka”, Komisja ds. Równego Traktowania przy NRA i Komisja Praw Człowieka przy NRA, 31 marca 2022 r.

⁶⁹ Uchwała SN z dnia 28 września 2016 r., sygn. III CZP 38/16, LEX nr 2113365.

Kluczowym dowodem postępowania jest opinia biegłych: biegłego lekarza psychiatry lub neurologa, a także psychologa (art. 553 k.p.c.). Opinia ta musi być sporządzona w ramach postępowania o ubezwłasnowolnienie i nie może być zastąpiona przez opinie biegłych sporządzone na potrzeby innych postępowań. Użyte w tym przepisie sformułowanie *musi* nie pozostawia wątpliwości, że chodzi o badanie przeprowadzone w ramach sprawy o ubezwłasnowolnienie, czyli ocenę stanu zdrowia psychicznego lub zaburzeń psychicznych albo rozwoju umysłowego osoby oraz zdolności do kierowania swym postępowaniem w dacie orzekania⁷⁰. Jednak w praktyce biegli wydają opinie na podstawie dokumentacji medycznej i dołączonego zaświadczenia lekarskiego, po jednorazowym badaniu osoby z niepełnosprawnością, która ma być ubezwłasnowolniona. W związku z tym w literaturze przedmiotu pojawiły się postulaty zwiększenia obowiązków biegłych polegającego na obowiązku obserwacji osoby objętej wnioskiem w warunkach naturalnych, tak aby w pełni ocenić, w jakich sytuacjach osoba ta potrzebuje wsparcia i jakie to powinno być wsparcie⁷¹.

Dodatkowo sąd może zarządzić oddanie osoby pod obserwację w zakładzie leczniczym: na podstawie opinii dwóch biegłych lekarzy; tylko jeśli uzna to za niezbędne; po wysłuchaniu uczestników postępowania; na czas nie dłuższy niż 6 tygodni – w wyjątkowych wypadkach do 3 miesięcy. Na postanowienie sądu w tym zakresie przysługuje zażalenie (art. 554 § 3 k.p.c.), gdyż jest to środek ograniczający wolności i prawa obywatelskie i może być zastosowany tylko wyjątkowo wtedy, gdy inne środki dowodowe okażą się niewystarczające⁷². Ponadto osoby takiej nie należy umieszczać w zamkniętym zakładzie leczniczym wówczas, gdy wynik potrzebny do oceny może być uzyskany w drodze obserwacji prowadzonej w inny sposób, np. w warunkach ambulatoryjnych⁷³.

Sąd powinien również przesłuchać świadków na okoliczność kompetencji społecznych i decyzyjnych osoby, której dotyczy wniosek. Sąd powinien posiadać jak najwięcej informacji na temat codziennych zachowań i możliwości osoby, która ma być ubezwłasnowolniona.

Kolejną gwarancją procesową jest to, że jeżeli wniosek o ubezwłasnowolnienie dotyczy osoby pełnoletniej, sąd może na wniosek uczestnika postępowania lub z urzędu, przy wszczęciu lub w toku postępowania, ustanowić dla niego doradcę tymczasowego (art. 548 § 1. k.p.c.). Jednak ustanowienie doradcy tymczasowego skutkuje ograniczeniem zdolności do czynności prawnych na równi z osobą ubezwłasnowolnioną częściowo. Inną godną polecenia w tej sytuacji instytucją jest ustanowienie kuratora (art. 556 § 2 k.p.c.). Różnica jest diametralna,

⁷⁰ Postanowienie SA w Katowicach z dnia 20 listopada 2001 r., sygn. I ACa 753/01, LEX nr 78199.

⁷¹ A. Sienkiewicz-Mrozowska, *Problemy procesowe...*

⁷² Postanowienie SN z dnia 6 maja 1971 r., sygn. II CZ 51/71, LEX nr 1672008.

⁷³ Postanowienie SN z dnia 7 grudnia 1983 r., sygn. II CR 398/83, LEX nr 8576.

gdyż ustanowienie kuratora nie powoduje ograniczenia zdolności do czynności prawnych i pozwala na samodzielne podejmowanie decyzji przez osobę, której dotyczy wnioski o ubezwłasnowolnienie.

Co do zasady sąd jest związany żądaniem wnioskodawcy (np. wniosek o ubezwłasnowolnienie całkowite). Zgodnie z art. 321 k.p.c. związanie sądu przy wyrokowaniu żądaniem oznacza niedopuszczalność orzekania co do przedmiotu, który nie był objęty żądaniem, ani ponad żądanie. W świetle Rekomendacji nr R(99) Komitetu Ministrów Rady Europy rozwiązanie to należy ocenić negatywnie, gdyż w toku postępowania może okazać się, że wystarczające jest orzeczenie ubezwłasnowolnienia częściowego, a nie tak jak wnosił wnioskodawca – całkowitego. W doktrynie wskazuje się, że problemy definicyjne oraz znaczne trudności związane z różnieniem poszczególnych przesłanek ubezwłasnowolnienia, wymagające wiedzy specjalistycznej w tym zakresie, przemawiają przeciwko temu rozwiązaniu⁷⁴.

Po przeprowadzeniu postępowania dowodowego oraz zamknięciu rozprawy sąd w drodze postanowienia orzeka o tym, czy zasadne jest orzeczenie ubezwłasnowolnienia. Niestety wadą tych postępowań jest przewlekłość, choć sytuacja osoby objętej wnioskiem może się zmienić, a więc w tych sprawach sąd powinien działać szybko⁷⁵. Ponadto materiał dowodowy, który oprócz opinii biegłego powinien stanowić wskazówkę dla sądu co do oceny możliwości kierowania swoim postępowaniem osoby objętej wnioskiem, jest bardzo skąpy. W praktyce wyznaczana jest tylko jedna rozprawa⁷⁶. W postanowieniu o ubezwłasnowolnieniu sąd wskazuje rodzaj ubezwłasnowolnienia (całkowite lub częściowe) oraz przyczyny jego orzeczenia.

Postępowanie po wydaniu orzeczenia o ubezwłasnowolnieniu

Sąd, który orzekł ubezwłasnowolnienie, zarządza z urzędu przesłanie sądowi opiekuńczemu odpisu prawomocnego postanowienia, w którym orzekł ubezwłasnowolnienie, w celu dalszego procedowania co do wyznaczenia opiekuna.

Zgodnie z art. 559 k.p.c. istnieje możliwość uchylenia lub zmiany prawomocnego postanowienia orzekającego o ubezwłasnowolnieniu. Uchylenie ubezwłasnowolnienia może nastąpić, gdy ustaną przyczyny, dla których je orzeczono, a zmiana ubezwłasnowolnienia całkowitego na częściowe – w razie poprawy stanu zdrowia, a zmiana ubezwłasnowolnienia z częściowego na całkowite – w razie pogorszenia się tego stanu. Warto wskazać, że postępowanie o uchylenie ubezwłasnowolnienia może być wszczęte na wniosek lub z urzędu, a o zmianę rodzaju ubezwłasnowolnienia może być wszczęte na wniosek. Z tego powodu w doktrynie są postulaty, aby

⁷⁴ D. Lubowiecki, *Ubezwłasnowolnienie w Polsce...*, s. 44.

⁷⁵ A. Sienkiewicz-Mrozowska, *Problemy procesowe...*

⁷⁶ *Ibidem*.

sąd również z urzędu mógł zmienić rodzaj ubezwłasnowolnienia⁷⁷. W postępowaniu o zmianę lub uchylenie ubezwłasnowolnienia z oczywistych względów musi uczestniczyć osoba, wobec której orzeczono ubezwłasnowolnienie. Warto jednak podać, na przykładzie danych statystycznych z Sądu Okręgowego w Katowicach, że w praktyce trudno jest zmienić lub uchylić orzeczenie o ubezwłasnowolnieniu, co wydaje się nieadekwatne do celu tej instytucji. W 2022 r. było 16 spraw o ubezwłasnowolnienie (2 przekazane do innego sądu), w 2023 r. (do czerwca) – 17 (3 przekazane do innego sądu). Spraw o uchylenie ubezwłasnowolnienia nie było⁷⁸.

Podsumowanie i wnioski

Akty międzynarodowe, Unii Europejskiej i krajowe poświęcone prawom osób z niepełnosprawnością intelektualną są bardzo liczne. W niniejszym artykule omówiono tylko najważniejsze dotyczące godności i równego traktowania. Nie ulega wątpliwości, że tak duża liczba dokumentów wskazuje na dużą wagę kwestii ochrony i gwarancji dla osób z niepełnosprawnością intelektualną, a z drugiej strony w rzeczywistości dochodzenie tych praw nie jest łatwe. W mojej opinii rzeczywiste zagwarantowanie praw człowieka wymaga zatem stworzenia warunków, które umożliwią wprowadzenie mechanizmów wyrównujących szanse osób niepełnosprawnych oraz zwrócenie uwagi na ich podmiotowość. Wskazane w opracowaniu orzeczenia oraz literatura dotyczące osób z niepełnosprawnością intelektualną potwierdzają, że ubezwłasnowolnienie nie jest dobrym rozwiązaniem. Pomimo to należy dostrzec, że zmiany w przepisach (np. obligatoryjne wysłuchanie osoby, której dotyczy wnioski) poprawiły sytuację osób ubezwłasnowolnionych w ostatnich latach. Jednak w praktyce instytucja ubezwłasnowolnienia nie sprawdza się, a orzecznictwo i doktryna przyjmują sporne interpretacje. Zasadne wydają się postulaty zmiany instytucji ubezwłasnowolnienia na bardziej elastyczne środki prawne, a przede wszystkim dopasowane do konkretnej osoby, które stworzyłyby możliwość indywidualnego oznaczenia przez sąd rodzajów czynności, w zakresie których osoba z zaburzeniami psychicznymi miałaby pełną decyzyjność⁷⁹. Jednak zanim do tego dojdzie, należy w pierwszej kolejności:

- podkreślić, jak ważne jest poszanowanie godności osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi, co będzie miało również wpływ na społeczne postrzeganie tych osób,
- uporządkować terminologię i wprowadzić spójne z pozostałymi obszarami prawa nazewnictwo,

⁷⁷ D. Lubowiecki, *Ubezwłasnowolnienie w Polsce...*, s. 46.

⁷⁸ Konferencja NIL, *Rozmowy o etyce – Kodeks Etyki Lekarskiej, reklama, psychiatria*, 7 października 2023 r.

⁷⁹ D. Lubowiecki, *Ubezwłasnowolnienie w Polsce...*, s. 134.

- sąd nie powinien być związany żądaniem wnioskodawcy (np. wniosek o ubezwłasnowolnienie całkowite), lecz polegać na własnej rzetelnej ocenie materiału dowodowego,
- wprowadzić możliwości zmiany przez sąd z urzędu rodzaju ubezwłasnowolnienia (np. z całkowitego na częściowe).

Obecnie Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego zapowiada zmianę dotychczasowych unormowań dotyczących ubezwłasnowolnienia pod kątem rozwiązań wyznaczanych przez Konwencję ONZ o prawach osób niepełnosprawnych⁸⁰. Prace legislacyjne będą się koncentrowały nad instytucją pełnomocnictwa opiekuńczego. Ponadto rozwiązania zawarte w „Strategii na rzecz osób z niepełnosprawnościami 2021–2030” przyjętej przez polski rząd w lutym 2021 r. przewidują ustawę o asystencji osobistej, która to usługa umożliwi osobom z niepełnosprawnościami uczestnictwo w życiu lokalnej społeczności przez udział w wydarzeniach społecznych, kulturalnych, rozrywkowych czy sportowych. Projekt ustawy zakłada, że wraz z wprowadzeniem tych regulacji nastąpi zwiększenie możliwości realizacji niezależnego życia przez osoby z niepełnosprawnościami⁸¹. W mojej opinii kierunek tych działań jest właściwy, potrzebna jest jednak odpowiednia infrastruktura, usuwanie barier, ale też i wrażliwość społeczna. Niezależne życie nie oznacza, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie potrzebują wsparcia ze strony innych. Pragną jednak sprawować taką samą kontrolę nad własnym życiem i mieć możliwość dokonywania takich samych wyborów jak osoby pełnosprawne. Granice pomiędzy zdrowiem, chorobą a niepełnosprawnością nie zawsze są ostre. Nowoczesne metody diagnozy i leczenia w wielu przypadkach prowadzą do osiągnięcia stanu zdrowia pacjenta pozwalającego mu na świadome podejmowanie decyzji⁸², nawet w sytuacji upośledzenia umysłowego związanego w wadami genetycznymi⁸³.

Bibliografia

- Bar M., *The Long Road to the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Historical Perspectives*, Summer course on human rights law: Equality and International Law: Dealing with Disability, Academia of European Law, 19–23 June 2023, Florence.
- Barcik J., *Międzynarodowe prawo zdrowia publicznego*, Warszawa 2013.

⁸⁰ Ogólnopolska konferencja naukowa „60-lecie Kodeksu cywilnego i Kodeksu postępowania cywilnego – najważniejsze wyzwania na przyszłość”, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, 4 lipca 2024 r.

⁸¹ B. Dązbłaż, *Flagowy projekt prezydencki o asystencji osobistej wciąż bez finału*, <https://www.prawo.pl/samorzad/prezydencki-projekt-ustawy-o-asystencji-osobistej,521054> (16.09.2024).

⁸² J. Drobot, *Ubezwłasnowolnienie całkowite na tle rozwiązań europejskich*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe” 2020, nr 1(22).

⁸³ H. Crowter, *It's only an Extra Chromosome*, Summer course on human rights law: Equality and International Law: Dealing with Disability, Academia of European Law, 19–23 June 2023, Florence.

- Bieńkowska D., Kozłowski R., *Korelaty odpowiedzialności lekarskiej. Analiza etyczno-prawna zasady poszanowania godności i intymności pacjenta* [w:] *Odpowiedzialność w ochronie zdrowia*, red. E. Kruk, A. Wołoszyn-Cichočka, M. Zdyb, Warszawa 2018.
- Bosek L., *Gwarancje godności ludzkiej*, Warszawa 2012.
- Bosek L., Wild M., *Kontrola konstytucyjności prawa. Zagadnienia ustrojowe, procesowe i materialnoprawne. Komentarz praktyczny dla sędziów i pełnomocników procesowych. Wzory pism procesowych*, Warszawa 2014.
- Bucińska J., *Spoleczne prawa człowieka w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2003, t. XIII, z. 1.
- Crowter H., *It's only an Extra Chromosome*, Summer course on human rights law: Equality and International Law: Dealing with Disability, Academia of European Law, 19-23 June 2023, Florence.
- Drobot J., *Ubezłasnowolnienie całkowite na tle rozwiązań europejskich*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe” 2020, nr 1(22).
- Domański M., *Ubezłasnowolnienie w prawie polskim a wybrane standardy międzynarodowej ochrony praw człowieka*, „Prawo w Działaniu. Sprawy Cywilne” 2014.
- Heitzman J., *Prawidłowość ujęcia niepoczytalności i poczytalności ograniczonej w Kodeksie karnym z perspektywy psychiatry*, V Prawno-medyczne zebranie naukowe: „Niepoczytalność i poczytalność ograniczona w aspekcie prawnym, psychiatrycznym i psychologicznym”, PAN, 15 maja 2024 r.
- Jaruga J., *Ubezłasnowolnienie w świetle międzynarodowych standardów ochrony praw człowieka*, konferencja „Ubezłasnowolnienie a prawa człowieka”, Komisja ds. Równego Traktowania przy NRA i Komisja Praw Człowieka przy NRA, 31 marca 2022 r.
- Kosińska A., *Concept of cultural rights and its protection in international legal system*, Winter School – Cultural Human Rights in Contemporary World, Szczecin, 27–29 February 2024.
- Kołodziej M., *Ubezłasnowolnienie seniora. Ograniczenie czy pomoc?*, „Kościół i Prawo” 2022, nr 1.
- Kurowski J., *Przyrodzona godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka w porządku międzynarodowym i konstytucyjnym* [w:] *Podstawy jedności europejskiej*, t. I, red. J. Kurowski, O. Theisen, Lublin 1999.
- Lubowiecki D., *Ubezłasnowolnienie w Polsce w świetle standardów Rady Europy*, Łódź–Warszawa 2020.
- Markiewicz I., Heitzman J., Pilszyk A., *Ubezłasnowolnienie — instytucja wciąż potrzebna?*, „Psychiatria” 2014, nr 11(4).
- Mikrut A., *O promowaniu godności człowieka w ramach konwencji o prawach osób niepełnosprawnych*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2016, t. LXIX.
- Partyka A., *Podstawy ubezłasnowolnienia*, LEX/el. 2020.
- Perdeus-Białek M., *Niepełnosprawność jako problem praw człowieka – droga do konwencji ONZ. O prawach osób niepełnosprawnych*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2009, nr 3.
- Safjan M., *Refleksje wokół konstytucyjnych uwarunkowań rozwoju ochrony dóbr osobistych*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2002, nr 1.
- Sienkiewicz-Mrozowska A., *Problemy procesowe w procedurze ubezłasnowolnienia. Rozwiązania w innych krajach*, konferencja „Ubezłasnowolnienie a prawa człowieka”, Komisja ds. Równego Traktowania przy NRA i Komisja Praw Człowieka przy NRA, 31 marca 2022 r.
- Szczupał B., *Równość wobec prawa jako jeden z warunków realizacji praw człowieka z niepełnosprawnością*, „Niepełnosprawność” 2009, nr 1.
- Sztobryn-Giercuskiewicz J., *Szanse i ograniczenia kształcenia akademickiego osób z niepełnosprawnościami w Polsce – perspektywa socjologiczna*, Łódź 2018.
- Wiliński M., *Modele niepełnosprawności: indywidualny – funkcjonalny – społeczny* [w:] *Diagnoza potrzeb i modele pomocy dla osób z ograniczeniami sprawności*, red. A. Brzezińska, R. Kaczan, K. Smoczyńska, Warszawa 2010.
- Wilmowska-Pietruszyńska A., *Orzecznictwo lekarskie dla lekarzy oraz studentów wydziałów lekarskich i wydziałów lekarsko-dentystycznych uniwersytetów medycznych*, Warszawa 2019.

- Wilmowska-Pietruszyńska A., *Zabezpieczenie społeczne ryzyka choroby i jej następstw – niezdolności do pracy i niezdolności do samodzielnej egzystencji w Polsce. Stan aktualny i proponowane zmiany*, „Postępy Nauk Medycznych” 2009, nr 4.
- Zielińska J, *Maria Grzegorzewska i jej interdyscyplinarna wizja Pedagogiki Specjalnej a czasy współczesne* [w:] *Idee Marii Grzegorzewskiej jako inspiracje rozwoju współczesnej pedagogiki specjalnej*, red. E. Dyduch, A. Mikrut, J. Zielińska, Kraków 2014.
- Zima-Parjaszewska M., *Wspieranie podejmowania decyzji jako alternatywa ubezwłasnowolnienia*, konferencja „Ubezwłasnowolnienie a prawa człowieka”, Komisja ds. Równego Traktowania przy NRA i Komisja Praw Człowieka przy NRA, 31 marca 2022 r.

Streszczenie

Artykuł pokazuje problem osób z niepełnosprawnością intelektualną z punktu widzenia ochrony ich godności w kontekście instytucji ubezwłasnowolnienia. Przedstawiony w opracowaniu model niepełnosprawności oparty na prawach człowieka generuje potrzebę kształtowania właściwych postaw społecznych, a więc takich, które będą sprzyjały inkluzji i wyeliminują stereotypy, uprzedzenia i dyskryminację. Kluczową regulacją jest Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, która podkreśla, że osoby z niepełnosprawnością posiadają zdolność do czynności prawnych na równi z innymi osobami. Natomiast instytucja ubezwłasnowolnienia stosowana w praktyce, również wobec osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi, polega na pozbawieniu ich lub ograniczeniu ich zdolności do czynności prawnych. W artykule zwrócono uwagę na rozwijanie w Polsce rozwiązań opartych na założeniach Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, która za fundamentalne wartości uznaje autonomię, wolność oraz pełne uczestnictwo we wszystkich sferach życia.

Słowa kluczowe: autonomia, godność, ochrona, osoba z niepełnosprawnością intelektualną, ubezwłasnowolnienie

PROTECTING AND RESPECTING THE RIGHTS OF PEOPLE WITH INTELLECTUAL DISABILITIES AS AN EXPRESSION OF RESPECT FOR THEIR DIGNITY. INCAPACITATION – SELECTED ISSUES

Summary

The article shows the problem of people with intellectual disabilities from the point of view of protecting their dignity in the context of the institution of incapacitation. The human rights-based model of disability presented in the paper generates the need to develop appropriate social attitudes, i.e. attitudes that foster inclusion and eliminate stereotypes, prejudice, and discrimination. A key regulation is the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, which emphasizes that persons with disabilities have legal capacity on an equal footing with others. In contrast, the institution of incapacitation as applied in practice, also to persons with disabilities, consists of deprivation or limitation of legal capacity. The paper draws attention to the development of solutions in Poland based on the principles of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, which recognizes autonomy, freedom, and full participation in all spheres of life as fundamental values.

Keywords: autonomy, dignity, protection, person with intellectual disabilities, incapacitation